

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА**

ІСАЙКІНА ОЛЕНА ДМИТРІВНА

УДК [658:336]:371.214.114

**ПОБУТ І ДОЗВІЛЛЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД
(1945-1955 рр.)**

07.00.01 – історія України

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 2006

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії та культури України Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Даниленко Віктор Михайлович,
Інститут історії України НАН України, завідувач
відділу історії України другої половини ХХ ст.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, доцент
Потильчак Олександр Валентинович,
Інститут історичної освіти НПУ імені
М.П. Драгоманова, завідувач кафедри
джерелознавства і спеціальних
історичних дисциплін;

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Вронська Тамара Василівна,
Національна академія Служби Безпеки України,
професор кафедри оперативного мистецтва.

Провідна установа Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича, історичний факультет,
Міністерство освіти і науки України, м. Чернівці.

Захист відбудеться „22” вересня 2006 р. о 15.30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова,
9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені
М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий „17” серпня 2006 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Стоян Т.А.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Вступ. Актуальність дослідження. Сучасний період державного будівництва України супроводжується зростанням ролі історичних знань, підвищенням інтересу до практики й досвіду минулих років. Дослідники все більше уваги приділяють розгляду проблем повсякденності, стосункам особистості і влади, настроям і побутовим потребам людей, оскільки без цього неможливо відтворити цілісну картину історичного розвитку країни.

Науковий інтерес до вивчення побуту і дозвілля населення України полягає в необхідності реалізації двох важливих завдань: подолати відставання вітчизняної науки у дослідженні цієї теми від зарубіжної (європейської) та змінити перспективи історіописання за рахунок аналізу життя звичайних людей.

Світоглядне значення даної тематики передбачає створення емоційно та ціннісно насиченої історії, що дозволить скорегувати традиційні погляди на певні конкретно-історичні проблеми, доповнити вже наявні знання щодо відомих макроісторичних процесів. Вивчення динаміки життєвого рівня в минулому може бути корисним при формуванні сучасної соціально-економічної політики та поступовій деідеологізації побутової сфери.

Актуальність дослідження також обумовлена відсутністю у вітчизняній історіографії спеціальної праці, присвяченої безпосередньо побуту і дозвіл्लю міського населення України в перше повоєнне десятиріччя. Саме на ці роки припадає посилення адміністративно-командних методів управління державою, активізація репресивних заходів щодо населення, черговий наступ на національну культуру, мову, традиції і звичаї народів СРСР.

Побут і дозвілля міського населення України у повоєнний період не є для нас кінцевою і єдиною метою дослідження. Вони є центральним елементом, навколо якого будувалися стосунки з іншими соціальними категоріями, а також владними органами. Аналіз цих відносин, взаємозв'язків, конфліктів може бути досить плідним і цінним для реконструкції цілісної картини життя українського народу в умовах радянської влади.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження узгоджена з планом наукових розробок відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України та є складовою частиною плану науково-дослідної роботи кафедри історії та культури України Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди. Тема роботи затверджена Вченою радою Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди 2 червня 2003 р., протокол № 7.

Об'єктом дослідження є повсякденне життя українського народу в умовах радянської влади.

Предметом дослідження є побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945-1955 рр.), ставлення міських жителів до проблем, пов'язаних з діяльністю комунальних, транспортних, медичних, освітніх, культурних установ і служб. Акцент зроблено переважно на підрадянську Україну, оскільки проблема інтеграції західноукраїнських земель, побут і дозвілля населення етнічних територій, які після війни ввійшли до складу УРСР, – це цілком самостійні теми, які фактично потребують окремих досліджень.

Хронологічні межі дослідження охоплюють добу від закінчення Другої світової війни до середини 50-х рр. ХХ ст. Обраний хронологічний період пов'язаний з післявоєнною відбудовою народного господарства та налагодженням мирного життя в Україні.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Української РСР відповідно до адміністративно-територіального поділу в досліджуваній період. Використання у роботі назви „Україна” стосується лише території УРСР у складі СРСР.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі комплексного аналізу архівних матеріалів, опублікованих документів та наукової літератури показати широкий спектр параметрів життєвого рівня мешканців міст України в перше повоєнне десятиліття, проаналізувати їхнє соціальне життя, умови функціонування міського господарства та зміни, що відбулися в українських містах після війни. У відповідності з поставленою метою основна увага зосереджена на вирішенні таких завдань:

- розкрити ступінь наукової розробки теми та проаналізувати джерельну базу дослідження;
- охарактеризувати українське суспільство в перші повоєнні роки, його соціальні настрої;
- дослідити стан житлового забезпечення та комунально-побутового обслуговування мешканців міст;
- простежити рівень споживання міського населення та діяльність установ громадського харчування;
- визначити наслідки урядових постанов і реформ для добробуту міських жителів;
- проаналізувати санітарний стан міст та медичне забезпечення їх мешканців;
- визначити місце культурного відпочинку та соціокультурних ініціатив у комплексі загальних потреб міських жителів.

Методологічна база дослідження ґрунтується на основі принципів науковості, історизму, об'єктивності. Для їх реалізації були використані методи: конкретно-пошуковий (для аналізу та систематизації джерел з проблеми), проблемно-хронологічний (при розподілі широкої теми дослідження на окремі відносно вузькі проблеми), інтерв'ю (для порівняння архівних матеріалів зі свідченнями сучасників), порівняльний (для виокремлення характерних рис життя суспільства в повоєнний і довоєнний час), статистично-аналітичний (для виявлення причин і наслідків процесів, які відбувалися в українських містах у досліджуваній період).

Наукова новизна роботи полягає в опрацюванні актуальної проблеми, яка на сьогодні не отримала всебічного та об'єктивного висвітлення. У дисертації вперше в історичній літературі зроблено спробу дослідити конкретні напрямки повсякденного життя міського населення України в повоєнне десятиріччя, що дало змогу з'ясувати наскільки сучасні уявлення про життя людей того періоду відповідають дійсності.

У роботі вивчено стан наукової розробки та джерельне забезпечення досліджуваної проблеми; проаналізовано вплив війни на життя різних категорій населення, серед яких: молодь, сироти, мобілізовані й реєвакуйовані робітники, фронтовики та репатрійовані, родини загиблих воїнів; введено в науковий обіг дані про фактичний рівень забезпеченості міського населення житлом, комунальними послугами; охарактеризовано рівень заробітної плати, постачання, асортименту та вартості продуктів харчування і промислових товарів; показано наслідки урядових постанов і реформ для життя міського населення; висвітлено основні види дозвілля міських жителів у повоєнний період; зроблено аналіз ставлення мешканців міст до проблем, що виникали в їх повсякденному житті.

Практичне значення дисертації полягає у можливості використання матеріалів дослідження при підготовці узагальнюючих праць з історії України, при читанні спецкурсів з новітньої історії. Ключові положення дисертації можуть доповнити існуючі підручники, навчальні посібники з новітньої історії України, використовуватись у лекційних курсах вузів.

Апробація дослідження. Основні положення дисертації апробовані автором у формі повідомлень на IV Міжнародній науково-практичній конференції „Динаміка наукових досліджень - 2005” (Дніпропетровськ, червень 2005), на Всеукраїнській науково-практичній Інтернет-конференції „Сучасна українська наукова думка” (Київ, червень 2005), на Всеукраїнській науково-практичній конференції „Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість” (Київ, травень 2005), на Всеукраїнській науковій конференції „Українська культура: питання історії, теорії, методики” (Херсон, березень 2005), на XIII Міжвузівській конференції „Наука і вища освіта” (Запоріжжя, травень 2005); на щорічних звітних наукових конференціях викладачів, докторантів та аспірантів Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди (2002-2005 рр.); на засіданнях кафедри історії та культури України Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

Публікації. Основний зміст, узагальнення та висновки дисертаційного дослідження висвітлені в шести публікаціях автора, вміщених у фахових виданнях.

Структура дисертації зумовлена метою, завданнями дослідження та логікою розкриття теми. Робота складається зі вступу, трьох розділів (9 параграфів), списку використаних джерел, літератури та додатків. Загальний обсяг дисертації – 240 сторінок, основного тексту – 188 сторінок. У списку використаної літератури 391 найменування.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У першому розділі „Історіографія, джерельна база та методологія дослідження” висвітлено стан наукової розробки проблеми, проаналізовано її джерельну базу, окреслено методологічні основи.

В історіографії проблеми автор виділяє два умовних періоди: перший – з 1945 р. до кінця 1980-х рр., другий – з початку 1990-х рр.

Серед праць першого періоду історіографії слід відзначити багатотомну „Історію Української РСР”¹, яка увібрала досягнення радянських істориків у дослідженні періоду та відобразила деякі аспекти повсякденного життя населення; „Історію робітничого класу Української РСР”² та дослідження В. Романцова „Робітничий клас Української РСР (1946-1970 рр.)”³, заслугою яких було поглиблене висвітлення окремих соціальних груп населення. Проте повсякденне життя робітників історики практично не розглядали.

Діяльність Компартії України в сфері матеріально-побутового життя трудящих у перші повоєнні роки досліджували І.Кожукало⁴ та В.Юрчук⁵. Проблеми медичного обслуговування населення розглядав І.Хорош⁶. Проводилися і регіональні дослідження. Вийшли друком збірники документів, присвячені „соціалістичному будівництву” цілого ряду областей України (Львівщини, Полтавщини, Харківщини та ін.)⁷.

Необхідно відзначити, що в СРСР працювали дослідники, які безпосередньо займалися вивченням побуту народу. Серед них Л.Гордон⁸, О.Зуйкова⁹, В.Синіцин¹⁰. Вони досліджували

¹ *Історія Української РСР*: у 8-ми т., 10-ти кн. / Голов. ред. кол.: Ю.Ю. Кондуфор (голов.ред.) та інші. – К., 1979. – Т.8. – Кн.1. – 390 с.

² *Історія робітничого класу Української РСР*. В 2-х томах. – К., 1967.

³ *Романцов В.* Робітничий клас Української РСР (1946-1970 рр.) – К., 1972. – 219 с.

⁴ *Кожукало І.* Компартія України в період будівництва розвинутого соціалізму. З досвіду діяльності парторганізацій республіки в 1951-1958 рр. – К., 1976. – 207 с.

⁵ *Юрчук В., Кожукало І.* Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины (1946-1950 гг.) / Институт истории партии при ЦК Компартии Украины. – К., 1986. – 365 с.

⁶ *Хорош І.* Успехи здравоохранения в Харькове за 40 лет советской власти. – Х., 1958. – 15 с.

⁷ *Соціалістичне будівництво на Полтавщині. 1945-1985.*: Збірник документів і матеріалів / Упорядники: Л.Д.Бойченко та ін.; ред. кол.: П.І.Матвієнко (відп. ред.) та ін. – Х., 1989. – 240 с.; *Соціалістична культура Львівщини. Збірник архівних документів і матеріалів (1939-1962)* / Упорядники: О.К. Зубань, С.В. Ігнатюнок, К.С. Корнеєва та ін. – Львів, 1964. – 199 с.; *Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. 1939-1979.* Збірник документів і матеріалів. / Упорядники: Х.І. Горожанкіна та ін., відп. ред. Д.А. Яремчук. – К., 1980. – 548 с.; *Социалистическая Черниговщина. 1946-1980.*: Сб. документов и материалов / Сост. С.М. Мельник и др. – К., 1987. – 290 с.; *Соціалістична Харківщина (1943-1959).*: Зб. документів і матеріалів. – Х., 1959. – 211 с.

⁸ *Гордон Л.* Черты социалистического образа жизни: быт городских рабочих вчера, сегодня, завтра. – М., 1977. – 159 с.

⁹ *Зуйкова Е.М.* Удовлетворение бытовых потребностей городского населения. – М., 1976. – 38 с.

¹⁰ *Синицин В.* Становление и развитие социалистического быта. – М., 1970. – 48 с.

проблеми праці і відпочинку міського населення, діяльність комунальних установ, відмінності між побутом міста і села тощо. Значно ширше представлені публікації, в яких вивчалось дозвілля населення. Серед них роботи В.Патрушева, Б.Колпакова¹¹, Б.Грушина¹², Г.Горобця¹³, Є.Зазерського¹⁴, В.Зінича¹⁵. Автори описували народні (в тому числі нові, радянські) свята, сімейні торжества, визначали місце масового свята в житті населення. Однак всі названі праці хибували некритичним підходом до висвітлення історичної дійсності, заідеологізованістю і тенденційністю.

Другий період в історіографії ознаменувався появою новаційних робіт, автори яких намагалися об'єктивно і неупереджено розкрити складні сторінки вітчизняної історії періоду сталінізму. Це, зокрема, праця В.Барана та В.Даниленка¹⁶, автори якої не ставили за мету вивчити побутові умови життя населення, а швидше осмислювали повоєнний період. Проте в роботі висвітлюється те найбільш протиприродне, що було в сталінській системі, – несумісність з нею особистості. Волинський історик Б.Ярош¹⁷ дослідив, як засобами обліків, анкетування, паспортизації було створено інформаційну систему даних про населення країни.

Слід відзначити дослідження І.Дробота, В. Кучера, А. Слюсаренка та П.Чернеги „Український народ у другій світовій війні”¹⁸. У четвертому розділі праці авторами проаналізовані наслідки війни для України: людські втрати, демографічні зміни, збитки, завдані українським містам. На основі недоступних раніше архівно-документальних джерел глибоко проаналізував зміни в соціально-економічному, політичному і культурному розвитку країни періоду сталінізму Ю.Шаповал¹⁹.

Причинам і наслідкам голоду 1946-1947 рр. присвятили свої праці Ф.Винокурова, Р.Подкур, О.Веселова, П.Панченко²⁰ та ін. Зазначена проблема була ґрунтовно обговорена в 1997 р. на Міжнародній науковій конференції в Києві, матеріали якої опубліковані²¹.

¹¹ Патрушев В., Колпаков Б. Бюджет времени городского населения. – М., 1971. – 248 с.

¹² Грушин Б. Свободное время. Актуальные проблемы. – М., 1967. – 175 с.

¹³ Горобець Г. Народні свята сьогодні. – К., 1964. – 97 с.

¹⁴ Зазерский Е. Место массового праздника в духовной жизни социалистического общества. – Л., 1981. – 167 с.

¹⁵ Зінич В.Т. Соціалістичні перетворення. Паростки нового комуністичного в культурі і побуті робітників Радянської України. – К., 1963. – 176 с.

¹⁶ Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.). – К., 1999. – 303 с.

¹⁷ Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-50-ті роки ХХ століття. Історико-політичний аспект. – Луцьк, 1995. – 171 с.

¹⁸ Дробот І.І., Кучер В.І., Слюсаренко А.Г., Чернега П.М. Український народ у другій світовій війні. – К., 1998. – 240 с.

¹⁹ Шаповал Ю. У ті трагічні роки: Сталінізм на Україні. – К., 1990. – 143 с. ; Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії / Центр іст. політології інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, Переяслав-Хмельницький держ. педагог. ін-т ім. Г.Сковороди. – К., 2001. – 557 с.

²⁰ Винокурова Ф.А., Подкур Р.Ю. Голод 1932–1933, 1946–1947 рр. Вінницька область: Документи і матеріали. – Вінниця, 1988. – 223 с.; Веселова О.М., Панченко П.П. Голод в Україні 1946–1947 //

Окремі аспекти побутової релігійності (боротьба населення за відкриття храмів, проведення релігійних обрядів, матеріальне становище священиків) висвітлені в змістовних монографіях В.Пащенка²² та О.Лисенка²³. Детальний опис побуту, його деталей, зокрема чоловічого та жіночого одягу в повоєнний період, наведено в книзі Н.Камінської та С.Нікуленко „Костюм в Україні від Київської Русі до XXI століття”²⁴.

Серед узагальнюючих праць, в яких історики намагаються переосмислити події повоєнного часу, що відбувалися в різних сферах життя України, слід відзначити дослідження В.Барана²⁵ та В.Литвина²⁶, в яких автори проаналізували розвиток суспільно-політичних, соціально-економічних та національно-духовних процесів в Україні, посилаючись на численні архівні документи, більшість з яких ще недавно приховувалася від громадськості за грифами „Таємно” та „Цілком таємно”.

Заслужують на увагу дисертаційні дослідження, однак значна їх частина територіально обмежена і розглядають проблеми переважно західного регіону України. Соціально-політичні процеси в західноукраїнських землях у перше повоєнне десятиліття вивчав В.Ткачук²⁷. Історико-соціологічне дослідження життя інтелігенції Львова в 1945-1953 рр. провела Р.Попп²⁸. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення в повоєнний період досліджували в своїх працях В.Кононенко²⁹ та А.Корнейко³⁰. Діяльності загальноосвітніх шкіл України в 1943-1953 рр.

Український історичний журнал. – 1996. – №1. – С.129–142.; *Веселова О.М.*, Панченко П.П. Голод в Україні 1946–1947 // Український історичний журнал. – 1996. – №2. – С.116–132.

²¹ *Голод 1946–1947 рр. в Україні: причини і наслідки.* Міжнародна наук. конф. Київ, 27 травня 1997 року: Матеріали. Київ; Нью-Йорк, 1998. – 375 с.

²² *Пащенко В.* Православ'я в новітній історії України. Ч.1. – Полтава, 1997. – 515 с.

²³ *Лисенко О.* Церковне життя в Україні. 1943-1946 рр. – К., 1998. – 404 с.

²⁴ *Камінська Н.М.*, Нікуленко С.І. Костюм в Україні від Київської Русі до XXI століття. – Х., 2004. – 208 с.

²⁵ *Баран В.* Україна: новітня історія. 1945–1991 рр. / НАН України. Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. – Л., 2003. – 667 с.

²⁶ *Литвин В.* Україна у першому повоєнному десятилітті (1945–1955 рр.) – К., 2004. – 240 с.

²⁷ *Ткачук В.П.* Соціально-політичні процеси на західноукраїнських землях в перше повоєнне десятиріччя (1944–1954 рр.): Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка. – Л., 1998. – 141 арк.

²⁸ *Попп Р.П.* Інтелігенція Львова в 1944–1953 роках (історико-соціологічний аспект): Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2003. – 206 арк.

²⁹ *Кононенко В.В.* Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.): Дис. канд. іст. наук 07.00.01 / Вінницький державний педагогічний університет ім. М.Коцюбинського. – Вінниця, 2004. – 231 арк.

³⁰ *Корнейко А.О.* Суспільно-політичний розвиток України в 1953–1964 рр. (на матеріалах західних областей): Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Волинський державний ун-т ім. Лесі Українки. – Л., 1999. – 173 арк.

присвятила своє дослідження Н.Красножон³¹, роботу цих же установ в західноукраїнських землях в 1940-х–1960-х рр. проаналізував С.Сворак³². Стан освіти в західноукраїнському регіоні в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. ХХ ст. вивчала С.Герегова³³. Аналізу культурних процесів в Україні у 1943-1953 рр. приділила увагу О.Замлинська³⁴.

В останні роки в Україні дослідники все більше стали приділяти увагу тим чи іншим аспектам повсякденного життя населення. Побачили світ статті Т.Вронської „Вживання міського населення України (1943-1945 рр.)”³⁵, Г.Голиша „Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України”³⁶, М.Плюща „Урбанізація і зростання міського населення у повоєнні роки”³⁷ та інших авторів.

У той же час, узагальнюючі дослідження, присвячені безпосередньо проблемам повсякденності, поки що поодинокі. Особливо слід відзначити працю Т.Вронської, присвячену життю та побуту міського населення України на визволеній території в 1943-1945 рр.³⁸ Завдяки широкому залученню архівних документів, автор змогла проаналізувати наслідки війни для українських міст, заходи державних органів влади щодо покращення санітарно-епідеміологічного стану, проблеми відновлення комунального господарства і транспорту, забезпечення житлом, недоліки у сфері постачання, вплив війни на життя різних категорій населення. Значення дослідження надзвичайно важливе, але його хронологічна обмеженість 1945 р. залишає фактично поза увагою автора повоєнний побут міського населення.

³¹ *Красножон Н.Г.* Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943–1953 рр.): Дис. канд. іст. наук 07.00.01 / Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г.Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – 210 арк.

³² *Сворак С.Д.* Загальноосвітня школа західноукраїнського регіону в контексті суспільно-політичного життя другої половини 40-х – першої половини 60-х років ХХ ст.: Дис. д-ра іст. наук. 07.00.01 / Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова. – К., 1999. – 386 арк.

³³ *Герегова С.В.* Освіта в західноукраїнському регіоні (друга половина 40-х – перша половина 50-х років ХХ ст.). – Чернівці, 2004. – 217 арк.

³⁴ *Замлинська О.В.* Культурне життя в Україні у 1943–1953 рр.: Дис. канд. іст. наук. 07.00.02 / НАН України, Інститут історії України. – К., 1995. – 219 арк.

³⁵ *Вронська Т.* Вживання міського населення України (1943–1945) // Друга світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції 27–28 квітня 1995 р. – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С.177–182.

³⁶ *Голиш Г.М.* Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України // Український історичний журнал. – 2005. – №3. – С.37–49.

³⁷ *Плющ М.* Урбанізація і зростання міського населення у повоєнні роки // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник наукових статей. Вип. 15. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С.71–77.

³⁸ *Вронська Т.* В умовах війни: Життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.). – К., 1995. – 83 с.

Чимало новаційних моментів містить праця Л.Ковпак³⁹, в якій досліджено соціально-побутові умови життя населення України у взаємозв'язку з історичними подіями, які відбувалися в другій половині ХХ ст. Проте, через масштабність дослідження, яке охоплює півстоліття, власне повоєнному періоду приділено недостатньо уваги.

Значно більше праць, присвячених проблемам повсякденності, опублікували російські вчені. Найбільший інтерес для нас становлять роботи Є.Сенявської⁴⁰, О.Зубкової⁴¹, Г.Андрієвського⁴², М.Зінича⁴³.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що характерною ознакою робіт першого історіографічного періоду є тенденційний підхід до висвітлення проблем повсякденного життя населення, викликаний, передусім, специфікою функціонування адміністративно-командної системи. В історіографії діяв принцип „позитивності” у висвітленні політики партії і уряду, соціальних змін і наслідків політичних перетворень, а тому знайшли висвітлення лише сюжети позитивного характеру. Завдяки вивільненню історіографії з-під тиску комуністичної ідеології, на початку 1990-х рр. відбулися значні зміни в підходах до вивчення історії. Однак до цього часу основні аспекти побуту і дозвілля міського населення України в повоєнні роки не знайшли достатньо повного відображення в історичній літературі, тому реальна потреба у висвітленні цього питання залишається актуальною.

Джерельну базу дослідження складають матеріали п'яти архівів, близько 200 архівних справ. Зокрема, були використані документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Державних архівів Київської, Донецької та Черкаської областей, матеріали яких допомогли висвітлити питання соціальних настроїв населення, забезпечення міських жителів житлом, розв'язання проблеми комунального, медичного та культурного обслуговування, рівня заробітної плати робітників і т. ін.

Найбільш вичерпна інформація про побут і дозвілля міського населення в повоєнне десятиріччя зосереджена в інформаційних довідках відділів ЦК КП(б)У, доповідних записках інспекторів ЦК КП(б)У про стан справ у регіонах, інформаційних матеріалах і звітах місцевих партійних органів, матеріалах обговорень урядових рішень серед населення (стенограмах зборів, інформаційних довідках), та, особливо, в заявах і листах самого населення, які зберігаються у ЦДАГО України. В описах ЦДАВО України зібрані постанови, розпорядження, накази, інформації,

³⁹ Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення в II-й половині ХХ ст. (1945–2000 рр.) – К., 2003. – 250 с.

⁴⁰ Сенявская Е. Психология войны в ХХ веке: исторический опыт России. – М., 1999. – 383 с.

⁴¹ Зубкова Е. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. – М., 2000. – 229 с.

⁴² Андреевский Г. Повседневная жизнь Москвы в сталинскую эпоху (30–40-е годы). – М., 2003.

⁴³ Зинич М. Будни военного лихолетья 1941-1945. – М., 1994. – 124 с.

звіти, доповідні записки, листи та статистичні дані, де зосереджені відомості про побутові умови населення досліджуваного періоду. Інформаційна цінність цих джерел є доволі високою, але, зважаючи на їх характер, автор співставляла їхні дані з іншими видами джерел, зокрема із спогадами, мемуарами, щоденниками сучасників.

Чільну групу джерел складають: тематичні збірники, статистичні довідники⁴⁴, опубліковані документи⁴⁵, статті тогочасних газет, присвячені проблемам культурного та народногосподарського розвитку країни.

Під час написання дисертації використовувалися свідчення сучасників (зібрані під час інтерв'ю та в публікаціях, що вийшли в останні роки), спогади і мемуарна література⁴⁶. У роботі аналізуються різні документи епістолярного жанру: скарги, листи до різних партійних органів, листи до редакцій газет, витримки з матеріалів приватного листування, підготовлені відділом військової цензури НКДБ (МДБ) УРСР за 1945–1946 рр. Ці зведені дані дали змогу автору аналізувати інформацію про соціальні настрої та матеріально-побутове становище громадян.

Таким чином, залучена джерельна база є різноманітною і різноплановою. Обсяг опрацьованих джерел та літератури являє собою достатню інформативну базу, використання якої дозволило виконати поставлені завдання дисертаційного дослідження.

У другому розділі „Зміни в побуті народу України в повоєнний період” охарактеризовано українське суспільство в перші повоєнні роки, проаналізовано функціонування житлово-комунального господарства, простежено зміни, які відбулися в рівні споживання міського

⁴⁴ *Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР. 1917-1967.* (Ред. кол.: Бондар Л.Г. (відп. ред.) та ін. – К., 1967. – 483 с.; *Народне господарство Української РСР в 1964 р.* Статистичний щорічник. – К., 1965. – 694 с.; *Здравоохранение в СССР* (статистический справочник). – М., 1956. – 130 с.; *Здравоохранение в СССР* (статистический справочник). – М., 1956. – 130 с.; *Промышленность и рабочий класс Украинской ССР (1951–1958 гг.)* // Сб. документов и материалов / Сост.: О.Н.Штыволока (ст. сост.) и др. Редкол.: В.Е.Романцев. – К., 1984. – 583 с.

⁴⁵ *Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали* // НАН України. Інститут українознавства ім. І.І.Крип'якевича. – К., 1995. – 919 с.; *Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917–1960 рр.* Збірник документів в 2-х т. – Т.2 (червень 1941 – 1960 рр.) / Ред.: О.В.Килимник та ін. – 665 с.; *Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи і матеріали: Довідник у 2-х ч. Ч.ІІ.* / Упоряд.: І.О.Кресіна, В.Ф.Панібудьласка (за ред. В.Ф.Панібудьласки) – К., 1997. – 704 с.; *Аппарат ЦК КПСС и культура. 1953-1957.: Документы.* – М., 2001. – 808 с.; *Советская жизнь. 1945-1953.* / Сост. Е.Ю. Зубкова, Л.П. Кошелева, Г.А. Кузнецова. – М., 2003. – 720 с.; *Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР. 1945-1953* / Составители О.Хлевнюк, Й.Горлицкий, Л.Кошелева, А.Минюк, М.Прокуменщиков, Л.Роговая, С.Симонова. – М., 2002. – 656 с.

⁴⁶ *Довженко О. Щоденник* // О. Довженко. Зачарована Десна. Україна в огні. Щоденник. – К., 1995. – 575 с.; *Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева* // Вопросы истории. – 1991–1992. – №11, №2/3. – С.62–82, 75–102.; *Петро Шелест: „Справжній суд історії ще попереду”.* Спогади, щоденники, документи, матеріали / Упоряд.: В.Баран, О.Мандебура та ін.; За ред. Ю.Шаповала. – К., 2003. – 808 с.: іл.; Симонов К. Глазами человека моего поколения. Размышления о И.В.Сталине // Знамя. – 1988. – №3. – С.3–66.; *Хрущев Н.С.* Время. Люди. Власть. (Воспоминания в 4-х кн.) – М., 1999. – 728 с.: ил.; *Хрущев Н.С.* Воспоминания. Избранные фрагменты. – М., 1997. – 509 с.

населення та висвітлено стан медичного обслуговування жителів міст. Зокрема, зазначається, що скалічене війною повоєнне суспільство тривалий час продовжувало своє існування з тавром війни в душі і свідомості. Адаптація до нових умов повоєнного, мирного життя тривала довго і болісно. Через демографічні зміни населення України на початку 1950 р., в порівнянні з 1940 р., зменшилося на 4,1 млн. осіб. У загальному обсязі втрат 76% припадало на чоловіків, тому післявоєнне українське суспільство було переважно жіночим, що створювало серйозні проблеми особистої невлаштованості, жіночої самотності. На 50% знизилися показники народжуваності.

Найменше соціально захищеною частиною населення були діти, яких війна позбавила батьків. На початку 1945 р. в країні нараховувалося 125 тис. сиріт, з яких 21 тис. були безпритульними. Переважна більшість їх мешкала в підвалах будинків, на вокзалах або мандрувала з міста у місто, заробляючи на життя торгівлею, чистячи взуття, а іноді й крадіжками чи жебракуванням. Складними були побутові умови вихованців дитячих будинків, на щоденне утримання яких державні органи виділяли лише 4 крб. 46 коп. на кожного.

Важливу роль відігравали відділи соціального забезпечення місцевих рад. Через них та райвоєнкомати інвалідам війни та родинам загиблих воїнів надавалися пільги при отриманні житла, кредитуванні, призначалися спеціальні допомоги та пенсії. Проте в містах, де відсоток відновленої житлової площі був низьким, щоб отримати власне помешкання, люди роками стояли в чергах, а без додаткового заробітку, на одні державні дотації, прожити було дуже складно.

З особливими труднощами, через безліч перевірок у перевірко-фільтраційних, збірно-пересильних і приймально-розподільних пунктах, проходив у повоєнні роки процес повернення в Україну репатрійованих. До того ж, життя цієї категорії міського населення було обумовлене цілим рядом штучно створених обмежень.

Надзвичайно складні умови праці міського населення в повоєнний період поєднувалися з низьким рівнем організації побуту робітників. Середньостатистична кімната в гуртожитку на 12 осіб мала один-два столи, дві-три тумбочки, стільки ж стільців, за рідким винятком – шафу для одягу. В робітничих гуртожитках часто не вистачало ліжок, подушками слугували мішки, наповнені травою. Через антисанітарний стан кімнат серед жильців прогресував педикульоз, поширювалися інфекційні хвороби. Як наслідок, на підприємствах набуло масовості дезертирство, великою була плинність робітничих кадрів.

Особливо гостро постала після війни житлова проблема. За даними обстеження, проведеного Українським інститутом комунальної гігієни, в перші повоєнні роки менше однієї кімнати на сім'ю мали 15,6% мешканців міст, одну кімнату на сім'ю мали 60,9%, дві – 20,3% , три і більше – 3,2%. Під житло було використано 2% дворових будівель, 32% підвалів, 28,9% кухонь, велика кількість дахів і землянок. Відбудовчі роботи розпочиналися відразу після звільнення за двома напрямками: ремонту вцілілих будинків і будівництва нових. Розвивалося індивідуальне будівництво. Проте,

темпи зростання житлового фонду суттєво відставали від росту міського населення. Десятки тисяч людей роками стояли в черзі на отримання житла, яка, до того ж, постійно порушувалася. У той же час, за післявоєнний період у містах і селищах міського типу, не дивлячись на труднощі, було відновлено і побудовано понад 25 млн. кв. метрів житлової площі, яку отримували в першу чергу громадяни, віднесені до пільгових категорій.

Вщент була зруйнована війною система комунального господарства. У 2-3 рази знизилася фактична норма водоспоживання населення. У Києві, наприклад, при встановленій нормі в 220 л на одну людину, фактично споживалося 160 л, в Харкові і Одесі при нормі в 180 л. – споживалося 100 л. У багатьох невеликих містах споживання води не перевищувало 15 літрів на добу. Одночасно з відновленням довоєнної водопровідної мережі в містах створювалися нові водогони, будувалися артезіанські свердловини. Серйозних збитків у роки окупації було завдано каналізаційній системі, очисним спорудам, насосним станціям. На кінець досліджуваного періоду каналізацію мали лише 19% від загальної кількості міст. Великі зміни в побут населення вносила газифікація. Проте, основна маса жителів міст користуватися газом ще не мала можливості, а тому використовувала зріджений газ в балонах, печі і груби.

Значно розширилася в повоєнні роки мережа підприємств комунально-побутового обслуговування. Особливе значення для міського населення мала робота лазень, відвідування яких було практично єдиним способом підтримання особистої гігієни. Кількість міст, що мали лазні, поступово зростала з 212 в 1950 р., до 236 – в 1955 р., але через постійний приріст мешканців міст їх потреби не були повністю задоволені. Сприяла полегшенню домашньої праці робота пралень. Ці підприємства почали розвиватися незадовго до війни, а в роки окупації були практично знищені, тому в досліджуваний період вони могли звільнити від прання лише близько 9% міських жителів. З 1949 р. в країні почала активно розвиватися мережа майстерень з пошиття одягу та взуття (яких на початку 50-х рр. ХХ ст. було вже 11 тис.), виготовлення і ремонту меблів, металевих виробів, хімчистки, перукарні. Проте, нераціональне їх розміщення, різні ціни на ремонтні роботи і, головне, низька якість цих робіт, змушували жителів міст користуватися послугами переважно приватних майстрів.

На низькому рівні залишалося транспортне обслуговування. Через загальне зношення трамвайно-тролейбусного парку і дорожнього устаткування, частими були випадки сходження вагонів з рейок. Гостро стояла проблема забезпечення трамваїв і троллейбусів електроенергією. Щоб дістатися з одного місця до іншого, люди змушені були чекати на зупинці по кілька годин, що викликало справедливі нарікання.

Рівень споживання міського населення України в перші повоєнні роки був низьким. Вимушеним заходом стало нормування – отримання продуктів за картками. У межах „кампанії за економію хліба”, розпочатої урядом у 1946 р., в Україні з вересня були в 3-4 рази підвищені пайкові

ціни і на 10-20% знижені комерційні. Тобто, якщо пайкова ціна на житній хліб підвищилася з 0,75 коп. до 3 крб. 20 коп., то комерційна знизилася з 8 до 7 крб. Практично не змінилися базарні ціни. Для компенсації втрат населення була встановлена система надбавок до заробітної плати, але реально доплата не могла компенсувати підвищені витрати. З жовтня 1946 р. з пайкового забезпечення були зняті особи, які займалися сільським господарством та працездатні утриманці, зменшувалися норми жінкам, які доглядали дітей та самим дітям. Як наслідок, люди похилого віку та сім'ї з дітьми опинилися на межі виживання. Звітуючи про настрої населення у зв'язку з ситуацією, що склалася, місцеві органи влади повідомляли центральне партійне керівництво про те, що міські жителі з радістю сприймають заходи уряду. Для підтвердження наводилися виступи людей, які, переживши труднощі війни, були згодні на все, аби уникнути її повторення. Проте, переважна більшість мешканців міст розуміла, що основним наслідком „кампанії” буде погіршення їх матеріального становища і відкрито висловлювала своє невдоволення. Критичні виступи фіксувалися і подавалися в звітах партійних чиновників як свідчення осіб неблагонадійних.

Не покращила становища й відміна у 1947 р. карткової системи. Її відразу замінили норми видачі товарів в одні руки, за якими одна людина могла придбати 2 кг хліба, 1 кг вермішелі, 1 кг м'яса і м'ясопродуктів, 6 м тканини, 1 катушку ниток, 2 пари шкарпеток, по 1 парі взуття шкіряного, резинового чи текстильного, 1 шматок господарського мила, 2 коробки сірників і 2 л керосину. Продовольча криза особливо загострилася під час голоду 1946-1947 рр. Лише в 16 східних областях у 1947 р. від голоду померло більш, ніж 186 тис. чоловік. До літа 1947 р. в Україні було зареєстровано понад 1 млн. хворих на дистрофію, набув поширення тиф, траплялися випадки канібалізму.

Покращенню споживання міського населення в повоєнні роки певною мірою сприяла робота установ громадського харчування та „гуманітарна допомога” союзників (продовольчі товари через бази „Різнокорпусу” потрапляли до великих міст України і були суттєвою добавкою до столу).

Значно скоротила заощадження міських жителів грошова реформа 1947 р., проведена шляхом деномінації. Обмін проводився з розрахунку 1:10, проте в країні так і не вдалося ліквідувати диспропорцію між попитом і пропозицією. Як і раніше, одним із найдефіцитніших товарів був хліб. Проблемою було придбання одягу та промислових товарів. Недоступними для переважної більшості міського населення були фотоапарати, радіоприймачі, телевізори, магнітофони, автомобілі. Щоб засвідчити свою турботу про народний добробут, уряд з 1948 по 1954 р. проводив акцію по зниженню цін на товари. Результат цього заходу був швидше емоційним, ніж практичним, оскільки реального здешевлення товарів не відбувалося.

Значним був вплив війни на здоров'я населення України. Значно скоротилася мережа медичних установ, не вистачало досвідчених спеціалістів, ліків та необхідного медичного обладнання. Через обмеженість медичних установ та значне збільшення хворих після війни, лікарі

змушені були обмежувати тривалість обстеження. Так, у Києві на огляд пацієнта терапевт витрачав в середньому 10 хв., хірург – 4 хв., невропатолог – 8 хв., гінеколог (на обстеження вагітної жінки) – не більше 12 хв. Фактично навіть ці дані значно завищені, оскільки безпосередньому огляду лікар приділяв 2-3 хв., а за інший час він повинен був зробити запис у своєму журналі, в історії хвороби, виписати рецепт, оформити лікарняний лист, дати рекомендації хворому. В той же час вже в перші повоєнні роки в країні розгорнулася робота з підготовки кваліфікованого персоналу, відновлювалася робота поліклінік, лікарень, амбулаторій, санепідемстанцій. Дещо більше уваги органи влади почали приділяти захисту материнства і дитинства, охороні праці, удосконаленню техніки безпеки. Створювалися дитячі поліклініки, молочні кухні, з 1953 р. на підприємствах України були введені щорічні медичні огляди робітників, розвивався профілактичний напрямок, що сприяло певному покращенню медичного обслуговування міських жителів.

Отже, після війни життя мешканців міст проходило в надзвичайно складних умовах. Скрутне матеріальне становище та гострий дефіцит на більшість життєвонеобхідних товарів значно знижували рівень споживання. Повільний розвиток житлового фонду, комунально-побутової та медичної галузей народного господарства лише частково сприяли покращенню життя народу. Проте, головним у сприйнятті дійсності залишалося те, що здобуто перемогу над ворогом і необхідно своєю працею покращити мирне життя.

У *третьому розділі „Дозвілля населення міст”* розглядаються форми використання населенням вільного часу, висвітлено роль і значення громадських та сімейних свят у дозвіллі міських жителів у повоєнний період.

Зазвичай, бюджет часу міських жителів складається з робочого та неробочого часу, в тому числі вільного. І перша, і друга його частини мають однакову цінність. У робочий час здійснюється суспільно-корисна праця, створюються матеріальні та духовні цінності. У вільний час не лише відбувається відновлення витрачених в процесі праці сил, він необхідний для розвитку особистості.

У перші повоєнні роки проблема проведення дозвілля для міських жителів не була актуальною. Відпрацювавши по 10-12 годин на виробництві, їм потрібно було вистояти величезні черги, щоб придбати необхідні речі та продукти харчування, витратити чимало часу, чекаючи транспорт, щоб дістатися додому, а там – готувати, прибирати, прати, доглядати дітей тощо. Практично так само проходило життя міського населення і у вихідні дні, тільки роботу на виробництві замінювали „суботники” та „недільники”, на яких мешканці міст розчищали руїни, вивозили сміття, відбудовували і ремонтували громадські будівлі, висаджували дерева і т. ін.

Поступовий розвиток установ побутового обслуговування сприяв зменшенню обсягу домашньої праці і збільшував тривалість вільного часу. Серед міського населення на початку 1950-х рр. особливої популярності набуло читання книг, періодичної преси. Про це свідчить підвищення показників випуску друкованої продукції, її продаж населенню та ріст фондів бібліотек. Отримати

особисто передплату було складно, тому газети переважно виписували підприємства, установи та організації країни. Менше читали мешканці міст журнали, попитом в основному користувалися професійні видання. З кожним роком все ширше задовольнявся попит населення на навчальну, художню та науково-технічну літературу. Завдяки державним дотаціям з 1952 р. книги стали значно дешевшими.

Вагоме місце в житті населення займало радіо. Мешканці міст могли систематично отримувати інформацію, хоча й специфічну, про події в країні, слухати виступи новаторів виробництва, музичні, політичні, наукові передачі, радіовистави. Найдоступнішою формою культурного відпочинку було кіно. До травня 1946 р. були кінофіковані всі обласні центри, в містах, де кінотеатрів не було, фільми демонстрували за допомогою кінопересувок. Окреме місце в проведенні вільного часу займав перегляд театральних вистав. Проте, жорсткий адміністративно-ідеологічний контроль з боку владних органів призвів до одноманітності репертуарної афіші, що викликало невдоволення у глядачів.

Користувалися популярністю в жителів міст музейні експозиції, які тільки за 1950 р. відвідали майже 3 млн. осіб. Багато людей, не зважаючи на заборони, відвідували храми, здійснювали обряди, святкували релігійні свята. Найпоширенішою формою проведення вільного часу була участь у гуртках художньої самодіяльності.

У суспільстві, де населення відчувало гостру нестачу переважної більшості продуктів харчування, терпіло голод, не мало можливості для нормального існування через низькі прибутки, святкувань, як таких, у сучасному розумінні цього слова, не було. Участь у громадських заходах була швидше необхідністю, громадянським обов'язком кожного. Сімейним торжествам міського населення заважала нестача коштів, складність житлових умов, а часто, через скруту повоєнного життя, й відсутність емоційного настрою. У той же час партійне керівництво прагнуло якомога швидше взяти під контроль всі сфери життя народу, і особливо приватну. На противагу сімейним торжествам створювалися аналогічні громадські, які проходили за певним сценарієм, що спеціально розроблявся, затверджувався, а потім активно втілювався в життя. Ці заходи влади не викликали захоплення в населення, до того ж, участь у них зменшувала й без того незначний час для дозвілля. Інше емоційне сприйняття у жителів міст викликали приватні торжества, які святкували в родинному чи дружньому колі. Вони не виділялися багатством відзначення, швидше навпаки, характеризувалися своєю бідністю, проте на це не звертали уваги, оскільки свято в повоєнні роки було засобом хоч якось змінити одноманітність буднів, прикрасити дійсність.

Отже, у повоєнні роки в містах України відбувалися певні зміни в плані розвитку матеріально-організаційної бази закладів, призначених для проведення дозвілля, проте вони ще не могли задовольнити потреби мешканців міст.

У **висновках** узагальнено результати проведеного дослідження.

– В історіографії проблема побуту і дозвілля міського населення України окремо не порушувалася. Аналіз джерельного забезпечення – архівних матеріалів, опублікованих документів, статистичних довідників, періодики, мемуарів, спогадів, листів і заяв засвідчив, що вони дають можливість висвітлити досліджувану тему.

– Повоєнне суспільство було суспільством обездолених війною людей. Серед основних його ознак: різке скорочення населення країни; дитяча бездоглядність; жебрацтво калік; безправність репатрійованих; невлаштованість фронтовиків. Війна не тільки потрясла його до самих підвалин, а й оновила. З'явилося багато людей, які, опинившись через певні обставини на територіях європейських країн, ознайомилися з життям інших народів. Чимало було тих, хто пізнавши гіркого досвіду фашистської окупації, по-новому оцінив і суть сталінського режиму. Психологічний стан і настрої мешканців міст були тривожними, а прагнення спрямовані лише в одному напрямку – на виживання. Продовольча криза, відсутність житла, нестача одягу і взуття, загострення кримінальної ситуації, постійна загроза репресій та інші проблеми повоєнної повсякденності робили людей особливо вразливими. Проте зазначені складнощі, не змогли вплинути на емоційне піднесення міських жителів та їх прагнення покращити мирне життя.

– Однією з найсерйозніших проблем, з якими зіткнулося міське населення після війни, була нестача житлового фонду. Без даху над головою залишилося понад 10 млн. осіб. Вирішити житлову проблему влада намагалася, в першу чергу, шляхом відновлення найменш зруйнованих будівель, а вже потім – шляхом нового житлового будівництва. Проте навіть в 1955 р. середня житлова площа на одну людину в Україні складала лише 6 кв. м. (в 1945 р. цей показник становив 5 кв. м.), що було в 1,5 рази менше встановленої санітарної норми.

Ліквідація руйнувань, завданих війною установам комунально-побутового обслуговування, розпочалася відразу після звільнення України. Вже з перших повоєнних років була налагоджена газифікація міст (в 1940 р. газифіковані 11 міст, а в 1954 р. вже – 24); споруджувалися нові водогони й артезіанські свердловини; зростала кількість побутових служб і майстерень, розвивалася транспортна система. Однак навіть на кінець досліджуваного періоду більшість мешканців міст використовували зріджений газ, печі й груби; споживання води однією особою в невеликих містах була вкрай недостатньою, низькою залишалася якість комунально-побутового обслуговування.

– В перші повоєнні роки життя мешканців міст проходило в режимі суворої обмеженості у всьому. До 1947 р. вони отримували продукти за картками. Обмежені норми та постійні збої в постачанні змушували людей купувати життєвонеобхідні товари в комерційних магазинах та на базарі за високими цінами. Норми продажу товарів збереглися й після відміни карткової системи. Не могла задовольнити потреби міських жителів низька заробітна плата, якої не вистачало навіть для того, щоб вдосталь поїсти, не кажучи вже про придбання одягу, взуття чи товарів культурного та побутового призначення. До того ж, більшість товарів належали до категорії дефіцитних.

Додатковим джерелом споживання для міського населення були установи громадського харчування. Не зважаючи на проблеми, що існували в цій галузі народного господарства (постійні збої в постачанні, обважування відвідувачів, приготування неповноцінних страв), її поступовий розвиток сприяв зменшенню рутинної домашньої праці, вивільняв для мешканців міст більше вільного часу, а головне – частина населення одержувала можливість харчуватися протягом робочого дня.

– У дисертації розглянуто близько 30 розпоряджень і рішень Ради Міністрів СРСР, Ради Міністрів УРСР та ЦК ВКП(б) України, які стосувалися побуту і дозвілля мешканців міст у перше повоєнне десятиліття. Зокрема, у відповідності до постанов 1945-1955 рр., масовим стало залучення до виробництва молоді, був скасований 10-годинний робочий день, для інвалідів війни організовані курси по оволодінню новими спеціальностями, збільшені державні допомоги багатодітним і самотнім матерям, організовувалося харчування малозабезпечених дітей у школах, було налагоджено культпоходи до театрів тощо. Особливе значення для міських жителів мали реформи 1947 р., за якими в країні була відмінена карткова система і проведений обмін грошей. Певною мірою добробут населення залежав від щорічних знижень цін, які проводилися урядом. Звичайно, не всі постанови були втілені в життя, так як і не всі вони мали позитивні наслідки для мешканців міст (наприклад, в ході проведення грошової реформи населення стало ще біднішим, кампанія за економію хліба була однією з основних причин голоду 1946-1947 рр. і т. ін.), але в умовах адміністративно-командної системи подібні процеси були закономірними.

– Війна завдала великої шкоди системі санітарного очищення міст, які в середині 1940-х рр. особливо страждали від захащеності й сміття. Перестали функціонувати зливні станції, були ліквідовані міські поля асенізації, знищені сміттєві ящики в дворах будинків. На допомогу комунальним службам, які були не в змозі самотійно справитися з занедбаністю міст, прийшло населення. На суботниках і недільниках люди розчищали і прибирали свої населені пункти, висаджували дерева і клумби. Була встановлена норма зелених насаджень, яка в 1955 р. складала 10-15 кв. м. на одну людину. Проте, щоб відновити довоєнний вигляд міст України, ентузіазму самого народу було замало. Зруйновані будівлі, пам'ятники, куточки відпочинку вимагали значних коштів з державного бюджету, яких місцеві адміністрації практично не мали.

За роки війни майже 58% медичних установ зазнали серйозних руйнувань і збитків. Гостро стояла проблема нестачі професійних кадрів. Проте поступове відновлення роботи лікарень, поліклінік та інших медичних закладів, підготовка вузами країни кваліфікованих спеціалістів (в 1953 р. кількість лікарів перевищила довоєнні показники і становила 39,2 тис. осіб), проведення щорічних медичних оглядів, сприяли покращенню медичного обслуговування міського населення.

– Проблема дозвілля в перші повоєнні роки не була актуальною для міського населення, передусім через брак часу. Основними формами відпочинку були: читання газет (яких на початку

1950-х рр. в УРСР виходило понад 1200 назв), журналів та книг; слухання радіо (особливий інтерес викликали літературно-драматичні та музичні передачі); відвідування кінотеатрів (перегляд кінофільмів був однією з найдоступніших форм культурного відпочинку); театрів (в 50-х рр. XX ст. з розрахунку на кожні 100 чоловік театр відвідували 37), музеїв, виставок, релігійних храмів, участь у роботі гуртків художньої самодіяльності, зрештою, безпосереднє людське спілкування. Цілою подією був перегляд телепередач, оскільки телевізор могла придбати лише незначна частина міського населення.

Війна і складні роки післявоєнного періоду надовго перервали процес розвитку масових свят в Україні. Однак із середини 1950-х рр. скорочення робочого дня, будівництво нових стадіонів, палаців спорту, відкритих сценічних площадок стали об'єктивними передумовами їх відродження. У країні активно насаджувалася радянська обрядовість, особливо в західноукраїнських землях, де існували вікові народно-релігійні традиції. Щоб привернути на свій бік населення цього регіону, державні органи влади розробили низку заходів, вівся психологічний тиск через пресу, для ведення агітації були прискорені темпи радіофікації населених пунктів. Широко практикувалося відправлення міських жителів із заходу на роботу в східні регіони і навпаки, в результаті чого відбувалася ідеологізація культурно-побутової сфери.

Осмислення досвіду минулого дає змогу глибше пізнати історію свого народу, не повторити помилок, творчо використати його раціональні зерна для розбудови незалежної держави.

Список опублікованих автором праць за темою дисертації:

1. *Ісайкіна О.* Роль самодіяльної творчості в житті міського населення у 1945-1955 рр. // Наукові записки з української історії: Зб. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – Вип.15. – С.178–182.
2. *Ісайкіна О.* Проблема побутового обслуговування міського населення України в повоєнний період (1945-1955 рр.) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 2004. – Вип. 7. – С.415–421.
3. *Ісайкіна О.* Житлові умови міського населення в повоєнний період (1945–1955 рр.) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 2005. – Вип. 8. – С.207–212.
4. *Ісайкіна О.* Розвиток установ громадського харчування в містах України у перші повоєнні роки // Наукові записки з української історії: Зб. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – Вип.16. – С.153–157.
5. *Ісайкіна О.* Повсякденне життя міського населення (1945-1955 рр.) // Сторінки історії: Збірник наукових праць / Відп. ред. Н.Ф. Гнатюк. – К.: ІВЦ „Видавництво „Політехніка”. – Вип.21. – С.62–70.

6. *Ісайкіна О.* Медичне обслуговування міського населення (1945-1955 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 2005. – Вип. 9. – С.346– 353.

7. *Ісайкіна О.* Роль театрального мистецтва в житті населення України в повоєнний період // Українська культура: питання історії, теорії, методики. Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції студентів і молодих учених 24-25 березня 2005 р.) – Херсон, 2005. – Ч.1. – С.132–135.

8. *Ісайкіна О.* Роль бібліотечних установ в обслуговуванні міського населення у перші повоєнні роки (1945-1955 рр.) // Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість: Зб. матеріалів VIII Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 12–13 травня 2005 р. – Т.5. – С.146–149.

9. *Ісайкіна О.* Вплив матеріально-побутових умов на рівень освіченості населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.) // Наука і вища освіта: Тези доповідей учасників XIII міжвуз. студ. конф., Запоріжжя, 19 травня 2005 р. – Ч.2. – С. 73.

10. *Ісайкіна О.* Дозвілля міських жителів у повоєнні роки (1945–1955) // Сучасна українська наукова думка: матеріали Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф. 6–10 червня 2005 р. – Київ, 2005. – Ч.2. – С.4–5.

11. *Ісайкіна О.* Матеріальне становище міського населення (1945–1955 рр.) // Динаміка наукових досліджень – „2005”: Матеріали науково-практ. конф. 20–30 червня 2005 р. – Дніпропетровськ, 2005. – Т.23. – С.11–13.

АНОТАЦІЯ

Ісайкіна О.Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945-1955 рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова. – Київ, 2006.

У дисертації досліджуються побут і дозвілля міського населення України в 1945-1955 рр. На основі широкої джерельної бази та наявної історіографії висвітлено ключові проблеми пов'язані з повсякденним життям мешканців міст. Проаналізовано масштаби соціально-економічних руйнацій, показано вплив війни на українське суспільство, соціальні настрої людей. Досліджено стан житлового забезпечення, комунально-побутового та медичного обслуговування. Простежено зміни, які відбулися в рівні споживання населення. Визначено характер і зміст культурного відпочинку в комплексі загальних потреб міських жителів, їх ставлення до сімейних і громадських свят. У дисертації обстоюється думка, що побутові умови мешканців міст в розореній війною країні були надзвичайно складними, проте труднощі повоєнного часу не змогли суттєво вплинути на емоційне піднесення народу, який тяжкою працею прагнув налагодити заможне мирне життя.

Ключові слова: міське населення, побут, дозвілля, матеріальне становище, житлові умови, комунально-побутове обслуговування, споживання, медичне забезпечення, соціальні настрої.

АННОТАЦИЯ

Исайкина Е.Д. Быт и досуг городского населения Украины в послевоенный период (1945-1955 гг.). – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2006.

Диссертация посвящена недостаточно изученной историками теме повседневной жизни городского населения в послевоенные годы. На основании многих источников проведен комплексный и всесторонний анализ быта и досуга жителей украинских городов, работы системы бытового обслуживания, транспорта, медицинских учреждений, а также заведений, которые обеспечивали культурный отдых населения.

В исследовании раскрыты основные характеристики городского общества в первые послевоенные годы. Среди них: значительное сокращение населения страны (особенно мужского пола); сиротство детей, которые остались без родителей; сложное материальное положение инвалидов и семей погибших воинов; незащитность репатриированных, которых считали неполноценными гражданами. Показаны сложные бытовые условия городских жителей мобилизованных на работы по восстановлению страны. Существенное внимание уделяется исследованию жилищных условий городских жителей. Проанализирован вред, нанесенный войной городскому жилищному комплексу Украины. Наведены данные о фактическом уровне обеспеченности жильем обитателей городов; о методах восстановления жилищного фонда; о функционировании очередей на получение жилья; об обеспечении квартирами льготных категорий населения; о социальных настроениях горожан. Наведены фактические нормы водо- и газопотребления, количественные и качественные показатели работы бань, прачечных, парикмахерских, мастерских и других учреждений коммунально-бытового обслуживания. Исследованы проблемы потребления городскими жителями необходимых продуктов питания и снабжения их промышленными товарами. Среди них: карточная система; повышение паевых цен и несущественное снижение коммерческих и рыночных цен; сокращение контингента населения, который находился на нормированном снабжении; закрепление на государственном уровне добавок при выпечке хлеба; голод 1946-1947 гг.; дефицит целого ряда товаров. Отмечена важность „гуманитарной помощи” союзников и работы учреждений общественного питания. Проанализировано огромное негативное влияние войны на здоровье городского населения, чему содействовало значительное сокращение медицинских учреждений, квалифицированного персонала, недостаточное внимание со стороны врачей к пациентам при осмотре и т.п. Освещены

восстановительные процессы в медицинской отрасли, меры принятые руководством страны для усовершенствования техники безопасности труда, охраны материнства и детства, развития профилактического направления. На основе данных о заработной плате и цен на продукты и промышленные товары, прослежены покупательские возможности городского населения. Рассмотрены основные формы досуга жителей городов. Среди них: чтение газет, журналов, книг; слушание радио; посещение кинотеатров, театров, музеев, выставок; участие в работе кружков художественной самодеятельности, личное человеческое общение. Проанализировано значение семейных и общественных праздников в жизни городского населения. Замечено, что празднеств как таких, в современном понимании, в послевоенные годы не было. Участие в общественных мероприятиях было скорее необходимостью, обязанностью каждого. Семейным праздникам мешала нехватка средств, ограниченность жилищных условий, а часто и отсутствие эмоционального настроения. Война и тяжелые годы послевоенного времени надолго прервали активное развитие массовых праздников в Украине, возрождение которых началось только с середины 1950-х гг.

В результате проведенного исследования диссертантка пришла к выводу, что условия жизни городского населения в послевоенный период были очень сложными. В стране существовал острый недостаток жилья, дефицит значительного числа необходимых продуктов и товаров ежедневного пользования, заработная плата была очень низкой, но, в тоже время, это не смогло существенно повлиять на эмоциональный подъем народа, который стремился поскорее возобновить хозяйство страны и трудом улучшить свое существование.

Ключевые слова: городское население, быт, досуг, материальное положение, жилищные условия, коммунально-бытовое обслуживание, потребление, медицинское обеспечение, социальные настроения.

ANNOTATION

Isaykina O.D. Private life and leisure of urban population of Ukraine during the post-war period (1945-1955). - Manuscript.

Dissertation for scientific degree of Candidate of Historical Science (Ph.D. thesis), specialization 07.00.01 - history of Ukraine. - M.P.Dragomanov National Pedagogic University. - Kyiv, 2006.

Private life and leisure of urban population of Ukraine in 1945-1955 are investigated in the dissertation. Fundamental issues related to daily life of townspeople are covered on the grounds of wide basis of sources and available historiography. Scale of socio-economic destruction is analysed, influence of war on the Ukrainian society, social moods of the people is shown. Development of housing, communal amenities and health services is investigated. Changes which have taken place in consumption level of the

population are traced. Character and contents of cultural leisure in a complex of common needs of townspeople, their attitude to family occasions and public holidays is assessed. The idea is substantiated in the dissertation, that the household conditions of urban population in the country, ruined by the war, were extremely severe, nevertheless difficulties of the post-war time could not essentially affect emotional enthusiasm of the people, that aspired to arrange through work prosperous peaceful life.

Key words: urban population, private life, leisure, material well-being, housing conditions, communal amenities, consumption, health services, social moods.